

Theodor W. Adorno

Max Horkheimer

Teori ve Pratik Üzerine

BİR TARTIŞMA (1956)

metis

Theodor W. Adorno
ve Max Horkheimer
Teori ve Pratik Üzerine
Bir Tartışma (1956)

THEODOR W. ADORNO (1903-69) "Frankfurt Okulu" ya da "Eleştirel Kuram" olarak anılan düşünce hareketinin en önemli üyelerindedir. Frankfurt'ta müzik ve felsefe öğrenimi gördü. Siegfried Kracauer, György Lukacs, Ernst Bloch ve Walter Benjamin gibi dönemin radikal yazarlarının etkisi altında Marksizme yaklaştı, ancak herhangi bir siyasi partiye katılmadı. Düşüncesinin oluşumunda asıl önemli olan figürler besteci Arnold Schönberg ile Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün yöneticisi Max Horkheimer'di. Adorno da 1930'ların başında Enstitüye katıldı. Nazilerin Almanya'da iktidarı almalarından sonra İngiltere'ye, ardından ABD'ye göç etti. Burada kendi yönetimindeki bir çalışma grubuyla, sonradan aynı başlıkla yayımlanacak olan *Otoriter Kişilik (The Authoritarian Personality, 1950)* araştırmasını yönetti. Savaşın sona Frankfurt'a dönerek Horkheimer'le birlikte Enstitü'yü yeniden kurdu. Diğer önemli yapıtları, *Philosophie der neuen Musik* (1949; Modern Müziğin Felsefesi), *Dialektik der Aufklärung* (Horkheimer ile, 1947; *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Kabalıcı) ve *Ästhetische Theorie*'dir (1970; Estetik Kuramı). Metis'te yazdığı başlıca eserlerinden *Minima Moralia* (1998), bir makale seçkisi olan *Edebiyat Yazıları* (2004), *Sahicilik Jargonu* ve *Ahlak Felsefesinin Sorunları* (2012) yayımlanmıştır. Adorno'nun *Negative Dialektik* (1960) adlı eseri de Metis yayını programındadır.

MAX HORKHEIMER 1895'te Stuttgart'da doğdu. Münih Üniversitesi'nde psikoloji ve iktisat, Frankfurt ve Freiburg Üniversitelerinde de felsefe eğitimi gördü. 1930'da, sonradan "Frankfurt Okulu" adıyla anılacak olan Frankfurt Üniversitesi Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü müdürlüğüne getirildi. Almanya'da Nazi iktidarı ve daha sonra II. Dünya Savaşı dönemlerinde bu enstitünün İsviçre ve daha sonra da ABD'deki çalışmaları önde gelen isimlerden biri oldu. Savaşın sona, 1949 yılında, enstitünün Frankfurt'ta yeniden yapılanmasına öncülük etti. Horkheimer, Adorno ile birlikte, Frankfurt Okulu'nun "eleştirel kuram"ının kurucularından biridir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir toplumsal devrim konusunda büyük ölçüde karamsarlığa kapılan Horkheimer, 1949'dan 1973 yılındaki ölümüne kadar, Marksist kökenini yadsınamakla birlikte kapitalizm karşıtı tutumundan giderek vazgeçmiştir. Türkçede Metis'te yayımladığımız *Akıl Tutulması* (1986) ve Adorno ile birlikte yazdıkları 1947 tarihli *Dialektik der Aufklärung (Aydınlanmanın Diyalektiği, Kabalıcı)* başlıklı eserleri yayımlanmıştır. Horkheimer'in bunlar dışında Frankfurt Okulu düşüncesini büyük ölçüde derleyip toparlayan *Kritische Theorie* (1968, Eleştirel Kuram) adlı iki ciltlik bir eseri vardır.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 10726

Teori ve Pratik Üzerine
Bir Tartışma (1956)
Theodor W. Adorno
ve Max Horkheimer

Almanca Basımı:
"Diskussion über Theorie und Praxis", Marx Horkheimer,
Gesammelte Schriften, Nachgelassene Schriften 1949-1972,
*Band 13, 2. Gespräche'*ye ek olarak, Max Horkheimer,
Gesammelte Schriften Band 19: Nachträge, Verzeichnisse
und Register içinde (S. Fischer Verlag GmbH, 1996)
yayımlanmıştır.

İngilizce Basımı:
Towards a New Manifesto
Verso, Londra, 2011

© S. Fischer, Frankfurt am Main, 1996
Çeviri hakları Suhrkamp Verlag, Berlin'e aittir.

Türkçe Yayın Hakları © Metis Yayınları, 2013
Çeviri Eser © Orhan Kılıç, 2012

Birinci Basım: Haziran 2013

Yayıma Hazırlayan: Tuncay Birkan

Kapak Fotoğrafı: Adorno ve Horkheimer,
Heidelberg, 1965

Kapak Tasarımı: Semih Sökmen

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003
Matbaa Sertifika No: 11931

ISBN-13: 978-975-342-899-6

Theodor W. Adorno
Max Horkheimer
Teori ve Pratik Üzerine

BİRTARTIŞMA (1956)

Çeviren:

Orhan Kılıç

metis

İçindekiler

Sunuş	9
1 Teorinin Rolü	11
2 Tarihsel İmkân, Çalışma, Boş Zaman ve Özgürlük - I	19
3 Tarihsel İmkân, Çalışma, Boş Zaman ve Özgürlük - II	25
4 İnsanlık Fikri	32
5 Çalışmanın Yanlış Biçimde Ortadan Kalkması, Teorinin Yanlış Radikalliği	35
6 Negatif Ütopya ya da Politik Somutluk	39
7 Argümantasyonun Eleştirisi	42
8 Pratik Kavramı	46
9 Ütopyacılaşma Hayır	50
10 Politik Olanın Çatışkısı	57
11 Bireycilik	63
12 Dinamik ile Statik İlişkinin Tarihsel Değişimi	64

Sunuş*

Gretel Adorno'nun kayda geçirdiği bu eşsiz belge, Max Horkheimer ile Theodor Adorno'nun 1956 baharında yeni bir *Komünist Manifesto* yazma niyetiyle gerçekleştirdikleri, üç hafta boyunca süren tartışmalardan oluşuyor. Adorno cazı lanetlememiş olsa, felsefi bir *jam-session* derdik bu tartışma için; çünkü düşünürler diğer metinlerinde bulunmayan bir politik açıklıkla çalışmalarının teori ve pratik, emek ve boş zaman, tahakküm ve özgürlük gibi en temel motifleri üzerinde serbestçe, çoğu zaman da sert geçişlerle doğaçlama bir tarzda geziniyorlar. Akıp giden argümanlar, aforizmalar ve ayrımlar selinin ortasında, sırayla, keskin dilli olan umursamaz birine dönüşüyor, oyunbaz olan saf biri rolüne bürünüyor; yer değiştirip duruyorlar, çelişkilere aldırış eden yok, tutarlılık mecburi değil. İşin özü, iki düşünür de farklı profiller çiziyorlar: Daha politize bildiğimiz Horkheimer burada daha tutucu sanki; henüz Kayser'i Sarı Irk Tehlikesi konusunda uyarıma raddesine gelmediyse de, *Time*'in Çin hakkındaki haberi çok içine oturmuş. Hâlâ Rus Devrimi'nin hatalarından Batı'yı sorumlu tutsa da, her türlü reformculuğu reddetse de burada, bir on sene kadar sonra, genel itibarıyla Kojève'ye daha yakın duruyor: "Amerikan sisteminin az çok yontulmuş bir versiyonundan daha fazlasını bekleyemeyiz insanlıktan." Daha estetik yöne-

* Metni İngilizcede *Towards a New Manifesto* (Yeni Bir Manifesto'ya Doğru) başlığıyla yayımlayan Verso'nun sunuşundan kısaltılarak çevrilmiştir.

limli bir zihne sahip olan Adorno bir de bakıyoruz daha radikal bir tavırla karşımıza çıkıyor: Horkheimer'a Adenauer'e karşı olmaları gerektiğini hatırlatarak, tasarladıkları projeyi "Tam anlamıyla Leninist bir manifesto" olarak betimliyor, hem de şöyle bir zamanda: "İlk defa, artık daha iyisini tahayyül edemediğimiz bir dünyada yaşıyoruz."

Teorinin Rolü

1. *Sosyoloji hiçbir zaman bugünkü gibi düpedüz dünyanın ikilenmesinden ibaret olmamıştı.*
2. *Sub specie aeternitatis: Her şey iyi olacak (artık bir parti olmasa da).*
3. *Her şeyin iyi olacağı inancının yerine çalışma geçirildi.*

madde 1

HORKHEIMER— Bugün yapılan şey dünyanın ikilenmesinden ibaret.

ADORNO— Bu tam da Marx'ın epistemolojisi. Marx teorinin görevinin gerçekliği yansıtmak olduğunu söylüyordu.¹

HORKHEIMER— Evet, proletaryanın durumu açısından nasıl görüldüğünü yansıtmak – Batı denen bu yarıküredeki gelişmeler, düşüncenin bilimselliğe tahvil edilmesi yönünde giderek artan bir eğilime yol açtı. Nihayetinde elimizde sadece özgürlük ve din gibi birkaç beylik ibare kaldı. Ayrıca artık ne burjuvazi diye bir şey var, ne de onun yerini alabilecek bir pro-

1. Bkz. "Gerçek hareket, ancak, bu işin yapılmasından sonra, uygun şekilde betimlenebilir. Bu başarılı olduğunda ve malzemenin yaşamının fikirlere aynadaki gibi yansımalarına ulaşıldığında [...]" (Marx, *Kapital*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam, İstanbul, 2011, s. 28. Çeviri biraz değiştirildi.)

leter parti. Burjuvazi belli bir noktadan sonra kendini ikilemek zorunda. Buna karşılık, eskiden işçilerin ütopyası vardı. Sonra Marx geldi ve ikileme vasıtasıyla ütopyayı ellerinden aldı. Bir yandan onları gerçekliğe yaklaştırdı, ama diğer yandan da gerçekliğin gerilimini tedavülden kaldırdı.

ADORNO— Öznelcilik motifi. Pozitivizm ile bağlantılı.

HORKHEIMER— Yoksullaşmanın biçimi çok değişti.

ADORNO— Yine de öznel bilincin alakasız ve önemsiz addedilerle öylece rafa kaldırılamayacağını söylemek lazım. Dogmatikleşip taşlaşarak bizatihi mevcut ilişkilerin ideolojisine dönüşen Marksizm çeşidi bunu yapıyor. Bir işçi artık işçi olduğunun farkında değilse, teori için bu da önemlidir.

HORKHEIMER— Bir yandan burjuvazi düşünceyi olgulara dönüştürdüğü, öbür yandan da artık bir parti olmadığı için teorianın zemini ortadan kalkmış görünüyor.

ADORNO— Rusların da bir teorisi yok artık, sırf laf kalabalığı ve pozitivizm.

madde 2

ADORNO— Çarkları işler halde tutmak için elzem olan aklın "başka olan"ı da içermesi zorunludur. İnsan düşünmeye başladığında salt röprodüksiyonda takılıp kalmaz. Gerçekte illaki böyle olduğu anlamına gelmez bu, ama insanın "başka olan"ı hesaba katmadan düşünmesi mümkün değildir. Bugünkü aptallaşma doğrudan ütopyadan kopmanın bir sonucudur. Ütopyanın istenmediği yerde düşünce kuruyup gider. Düşünce salt ikileme içinde ölür.

HORKHEIMER— Dil kentli olmak demektir. Kentlerin rolü.² İnsanların kolektif yaşamlarında yatan "doğru" dilde gizlidir: her şey iyi olacak dendiği anda. İnsan ne zaman konuşmak için ağzını açsa, bunu da söyler.³

ADORNO— Hakikat fikri pozitifliği aşar.

HORKHEIMER— "Hakiki olmak", herkesin tanıyıp kabul etmek zorunda kalacağı şekilde olmak anlamına geliyor burada.

ADORNO— Bugün bütün karışıklık, kendini bilmeyen, kendini nesnellikle karıştıran bir öznelikten kaynaklanıyor. – Teoride örtük olarak varsayılan iyilik fikri, düşüncenin zorunlu olarak refleksiyon ânını da içermesi olgusuna dayanır. Bu refleksiyon ânı eylemleri yumuşatır. Tıpkı imgelemin, başka şeylerin yanı sıra, biyolojinin o çok eski zamanlardaki cürümlerinin de ürünü olması gibi –ki bu cürümlerin şeytani veçhesinden soyunmasını sağlayan da yine imgelemdir– teori de anti-mitolojik bir an barındırır bünyesinde. İnsan düşünmeye başladığında artık etrafa körü körüne saldırmaz. Düşünen kişi yumrukla tepki vermez, önüne geleni yalayıp yutmaz. Açlık, hiddet ve saldırma arasına düşünce yoluyla sokulan bu ara an, her şeyin iyi olacağı inancının kökenini oluşturur. Araçlar amaçlarla karşılaştırılırken, bütün körlüğün ve dolaysızlığın askıya alınmasına vesile olan bir şey çıkar ortaya mutlaka. Doğaya hükmedebilmek için, düşünmek zorundayım. Ama düşünerek, eyleminin nesnesi ile kendi arama, buradan çıkıp her ikisinin de ötesine geçmeye çalışan bir aracı sokarım. Bir anlığına durup da avını yiyip yemeyeceğini düşünen vahşinin gestus'u, teleolojik olarak şiddetin sonunu da barındırır.

2. "Kentlerin rolü" sonradan yazıyla eklenmiş. –İng. ç.n.

3. Horkheimer bu fikri Adorno'ya yazdığı 14 Eylül 1941 tarihli mektupta da dile getirmiştir (bkz. Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, Cilt 17, s. 168 vd.).

HORKHEIMER— Benim görüşlerim çok daha mütevazı; ben sadece şunu diyorum: Konuşurken, nesnenin evrensel olduğunu varsayırım. Konuşarak nesnenin özgüllüğünden kurtulurum. Dewey'nin dediği gibi, her düşünme eylemi şu unsuru barındırır: Burada söylediklerim, bütüne gerçekten hâkim olmayan ve bütünü bilmesi imkânsız olan biri tarafından söyleniyor. Ben bunları tartışmaya açıyorum sadece. Söylediklerimin doğru olup olmadığı, tartışmanın tarihsel süreci içinde anlaşılacak.⁴

ADORNO— Sanatçılar da bir şeyi yerine getiren araçlardan başka bir şey değiller aslında.

HORKHEIMER— Öznellik, tekil öznenen faydalanan şeyin, kendini o öznenen ayırmayıp onu salt öznel bir biçimde anlamlandırmamasından ibarettir.

madde 3

HORKHEIMER— Emek insanlar arasında aracılık eden şeydir. Bizatihi uygarlık süreci fetişleştirilmiştir.

ADORNO— Marx'ın fetiş hakkında yazdıklarında, toplumsal ilişki mübadele ilkesi biçiminde çıkıyor karşımıza, sanki bir kendinde şeymiş gibi.

HORKHEIMER— Araç asıl mesele haline getiriliyor.

ADORNO— Ama bunu, emeğin tarihöncesi hakkında spekülasyonlarda bulunarak açıklamak, buradan Marx'ın ötesine geçecek bir toplum ilkesi çıkarmak da bizim görevimiz. Mübadele

4. Bkz. John Dewey, *Essays in Experimental Logic*, Bölüm XVI, *Thinking and Meanings, Intelligence in the Modern World* içinde, haz. Joseph Ratner, New York, 1939, s. 842.

değeri mutlak olarak görüldüğü için onu yaratan emek de mutlak olarak görülüyor, esasen uğruna varolduğu şey olarak değil. Aslında kullanım değerinin öznelliğinde nesnel ütopya gizlidir, mübadele değerinin nesnelliğinde de öznelcilik gizlidir.

HORKHEIMER— Her şeyin iyi olmasını sağlayacak şey çalışmadır elbette. Ama çalışma tanrı mertebesine yükseltilerek içi boşaltıldı.

ADORNO— Nasıl oldu da çalışma kutsallaştırıldı? Çalışma hayatın zorunluluklarının üstesinden gelmek için, insanlığın yeniden üretimi için vardır. Çalışmanın başarısı çabayla sorunlu bir ilişki içindedir. Çalışma kesin, garantili bir biçimde çalışanların hayatını yeniden üretmiyor, onları çalışmaya ikna edenlerin hayatını yeniden üretiyor sadece. İnsanları çalışmaya razı etmek için emeğin kendinde şey olduğu safatasını yutturmak gerekir.

HORKHEIMER— Burjuvazi içindeki durum bu; Yunanlılar'da böyle değildi. Motosikletin üstündeki işçi işi tanrısı gibi görüyor, çünkü motosiklete binmeyi güzel buluyor.

ADORNO— Sahiden güzel buluyor olsa bile, bu öznel mutluluk nesnel bakımdan hâlâ ideolojiktir.

HORKHEIMER— Ona motosiklet sürmenin güzel gelmesi gerektiği yönündeki düşüncelerimizden bahsedecek olsak, anlamakta güçlük çekecektir; huzurunu bozmasak daha iyi.

ADORNO— Tamamen yanılısama.

HORKHEIMER— Hem evet hem hayır. Çünkü sahiden de büyük bir çabaya mal oluyor.

ADORNO— Motosiklet sürmek de öyle.

HORKHEIMER— Harcamaktan zevk aldığı, nesnel olarak ölçülebilir bir çaba bu. Motosiklet sürmekten aldığı haz, motosikletin çıkardığı anal seslerden kaynaklanıyor. – Eksiksiz ve kesin açıklamalar yapmaya çalışırsak aptal gibi görünürüz.

ADORNO— Daha Kutsal Kitap'ta karşımıza çıkıyor çalışma.

HORKHEIMER— İlk önce mübadele ilkesi olarak.

ADORNO— Çalışmanın neden bir kendinde şey olması gerektiğini açıklamıyor ama bu.

HORKHEIMER— Çalışmasına izin vermemek de birine verilebilecek en büyük ceza.

ADORNO— Toplama kampları da bu meseleler bakımından kilit önemde. İçinde yaşadığımız toplumda çalışmak, toplama kamplarında çalışmaya benziyor aslında.

HORKHEIMER— Dikkat et, çalışmaktan zevk alma fikrine yaklaşıyorsun. İşe yaramazlık ve hor görülme insanları keyif alabilecekleri son şeyden de mahrum etti, ama bunun belirleyici bir önem taşıyıp taşımadığını bilmiyorum. Çalışma kampında hiçbir ideoloji ayakta kalamaz. Oysa bizim toplumumuz çalışmanın iyi olduğu fikrinin etkisi altında.

ADORNO— Çalışma nasıl kendi kendinin amacı haline geldi? Kapitalist toplumdan çok daha önce olmuş bu. Muhtemelen başlangıçta bir taraftan toplum çalışmayla kendini yeniden ürettiği, ama öte taraftan her bir durumda somut çalışma ile yeniden üretim arasındaki ilişki saydam olmadığı için. Toplumsal çalışmada insanlar çalışmanın ne için iyi olduğunu unutmak zorundalar. Çalışmanın soyut zorunluluğu, çalışmaya başlı başma değer atfedilmesinde buluyor ifadesini.

HORKHEIMER— Bir amacı olsun ya da olmasın, insanların çalışmaktan doğal olarak haz aldığını sanmıyorum. İnsanın durumu, bir şeyler öğretilmek istenen bir köpeğinkine benzer kökünde. Önceki haline geri dönmek ister insan. Çalışmak zorunda olmamak için çalışır. Çalışmanın şeyleştirilmesi, çocukluğun daha yüksek bir düzeyde yeniden elde edilmesi sürecinde bir aşamadır.

ADORNO— Çalışma hem pozitif hem de negatif bir moment barındırır bünyesinde. Pozitif moment çalışmanın çalışmayı gereksizleştireceği teleolojisinde, negatif moment de bize "en iyi olan"ı unutturan şeyleştirme mekanizmasına kurban gitmemizde yatar. Sürecin bir bölümünün mutlaklaştırıldığı anlamı çıkar buradan. Fakat bu yanlış yönde bir gelişim anlamına gelmez, çünkü o olmadan süreç işlemezdi.

HORKHEIMER— Mesele sadece ideolojiyle değil, çalışmanın üzerine bizatihi *telos*'tan gelen bir ışının düşmesiyle de ilgili. Temelde insanlar çok kıt görüşlü. Nihai hedeflerden gelip çalışmanın üzerine düşen ışığı doğru yorumlamıyorlar; çalışma olarak çalışmayı, dolayısıyla da kendi çalışmalarının başarısını *telos* olarak görüyorlar. İşin sırrı burada yatıyor. Böyle görmeseler, dayanışma diye bir şey mümkün olurdu. *Telos*'tan gelen ışık aracın üzerine düşer. Sevilen kişinin kendisi yerine, içinde yaşadığı eve tapmaya benziyor bu aslında. Bütün bir şir sanatı da buradan doğmuştur.

ADORNO— Sanatların tümü her zaman için hem doğrudur hem de yanlış. Çalışma ideolojisine kapılmamız gerekir, ama bütün mutluluğun çalışmaya göbekten bağlı olduğunu da inkâr edemeyiz.

HORKHEIMER— *Telos*'tan gelen ışın direnişle geri yansıtılmalı.

ADORNO— İnsanın hiçbir şey yapmadığı hayvanlık evresine yeniden kavuşmak mümkün değil.

(HORKHEIMER— İnsanda doğallıktan en uzak olan şey, gün boyu uyanık kalıp geceleri uyumasıdır.⁵ İnsan bünyesi aslında daha kısa aralıklara uygundur.)

HORKHEIMER— Mutluluk, artık hayvanlıktan çıkmış olanın bakış açısından görülen bir hayvanlık hali olabilir.

ADORNO— Mutluluğun ne olduğunu hayvanlardan öğrenebilirdik.

HORKHEIMER— Refleksiyon düzeyinde, bir hayvanın durumuna ulaşmak; özgürlük budur. Özgürlük çalışmak zorunda olmamak demektir.

ADORNO— Felsefe, özgürlüğün insanın uğraşmak istediği şeyi seçebilmesi, kötü olan her şeyin kendi eseri olduğunu kabullenbilmesi olduğunu söyler hep.

HORKHEIMER— Bu iddianın altında korku yatıyor. Böyle bir özgürlüğün çok da matah bir şey olmadığını fark ettiler Doğu'da, bunun için de köleliği seçtiler. Orada esas olan adaletin hüküm sürmesidir, özgürlüğe değer vermezler. Özgürlük, daha yüksek bir düzeyde karmaşaya geri savrulmak olabilirdi. Uygarlık çalışmayla aynı şey demek olduğu için, birini putlaştırmak da öbürünü putlaştırmak kadar kötüdür. Kaotik olan, karmaşık olan – mutluluk belki de budur.

5. Horkheimer öğlene kadar uyumaya ve bu yüzden de geceleri çalışmaya meyilliydi.

Tarihsel İmkân, Çalışma, Boş Zaman ve Özgürlük - I

(12 Mart, öğleden önce)

HORKHEIMER— Teddie köhnemiş bir çift kavramı kurtarmak istiyor: teori ve pratik.

ADORNO— Yahudilerin katledilmeleri, bir kurşun daha harcamaya değmeyecekleri için canlı canlı gömülmeleriyle, dünyayı değiştirmesi beklenen teori arasındaki uçurum.

HORKHEIMER— Taban tabana zıt iki inanç: ilerlemeye duyulan inanç -ki bu Marksizm için de geçerli- ve tarihin bunu başaramayacağı görüşü.

ADORNO— Ama bizim anlaşılmadığımız nokta esasen bu değil.

HORKHEIMER— Sana göre bir yüzyıl kadar sonra her şey daha iyi olacakmış gibi yaşamamız gerekiyor. Rahipler de aşağı yukarı aynı şeyi söylüyor.

ADORNO— Bizim anlaşılmadığımız nokta tarihin bunu başarıp başaramayacağı. Burada "-ebilmeyi" nasıl yorumlayacağız? Bir taraftan, dünya bunu başarma imkânlarını barındırıyor; di-

ğer taraftan, her şey afsunlu, bir büyüün etkisi altında adeta. Bu büyü bozulabilseydi, başarı mümkün olurdu. Bizi insanın koşullara bağlı oluşunun ütopyayı sınırladığına inandırmak istiyorlarsa eğer, bu kesinlikle doğru değil. Zincirlerden bütünüyle kurtulma olanağı var. Anlamsız ızdırabın ortadan kalktığı bir dünyada, Schopenhauer haksızdır.

HORKHEIMER— Dünya uzun vadede değişemez. Gerileme olasılığı her zaman bakidir. Bu da hem Marksizmi hem de ontolojiyi terk etmemiz gerektiği anlamına gelir. Geriye ne iyi kalır ne de kötü, ama kötünün ayakta kalması daha olasıdır. Eleştirel akıl, sosyalist olursanız her şeyin yoluna gireceğini söyleyen bir Marksizmden özgürleştirmeli kendini. Amerikan sisteminin az çok yontulmuş bir versiyonundan daha fazlasını bekleyemeyiz insanlıktan. Aramızdaki fark şurada: Teddie konuşurken bir miktar teoloji de giriyor işin içine; bense iyilerin neslinin tükenmekte olduğunu söyleme eğilimindeyim. En iyisi yine planlama olacaktır.

ADORNO— Planlamanın neticesinde artık dilenciler olmasa, planlama o ölüm katılığını kaybeder ve sonuçta da belirleyici önemde bir şeyler değişirdi.

HORKHEIMER— Belki, ama barbarlığa geri düşmek de mümkün.

ADORNO— Geri düşme ihtimali her zaman var. Yapılan her şeyin şeffaf bir biçimde toplumun tamamına hizmet edecek şekilde planlandığı ve anlamsız işlerin yapılmadığı bir dünyada, seve seve günde iki saat asansör operatörü olarak çalışırdım.

HORKHEIMER— Bu iddia bizi doğruca reformculuğa götürür.

ADORNO— Yönetim barışçı yollarla devrilemez.

HORKHEIMER— Bu o kadar da önemli değil. Devrimden sonra tekrar geriye dönülmeyeceğinin garantisi yok. *Çalışma kavramı*. Bizi uygarlıktan önceki, insanın çalışmaktan çocukluğuna kaçmayı bir ölçüde başardığı evreye dönmemizin mümkün olmadığına ikna etmek için Marksizm de burjuva dünyası da elinden geleni yaptı.

ADORNO— Boş zaman faaliyetleri.

HORKHEIMER— İnsan ancak çalıştığı kadar değerlidir. Özgürlük kavramı tam da bu noktada devreye girer.

ADORNO— İşten azade olmak.

HORKHEIMER— Özgürlük birikim yapabilmek değil, bilakis biriktirmeye ihtiyacının olmamasıdır.

ADORNO— Marx da söylemişti bunu. Marx, çalışmaktan kurtulmayı tahayyül ediyordu bir yandan. Diğer yandan, toplumsal emeğin üzerine muazzam bir parıltı kondurdu. Bu iki moment doğru dürüst formülleştirilmiyor Marx'ta. Marx emeğin ideolojisini eleştirmede, burjuvaziyle hesaplaşabilmek için emek kavramına ihtiyacı vardı çünkü.

HORKHEIMER— Burada bir diyalektiğe ihtiyacımız var. İnsanlar kendilerini işten uzaklaştırabilecek kaotik dürtülerini bastırıyorlar ve böylece çalışma onlar için kutsal bir şey haline geliyor.

ADORNO— Çalışmaktan azade olma fikrinin yerini insanın kendi işini seçme olanağı alıyor. Kendi kaderini tayin etmek, kendi kendini belirlemek, çoktan belirlenmiş olan işbölümü dahilinde bana en büyük mükâfatı vaat eden sektöre girmemin mümkün olduğu anlamına geliyor.

HORKHEIMER— Özgürlüğün kendi kendini belirlemekten ibaret olduğu fikri aslında epey zavallıca, özellikle de evvelce efendinin buyurduğu bir işi şimdi kişinin kendisinin seçtiği dışında bir anlama gelmiyorsa; kaldı ki efendi de kendi kendisini belirlemiş değildir.

ADORNO— Kendi kendini belirleme kavramının özgürlükle bir ilgisi yok. Kant'a göre, özerklik kendine itaat etmektir.

HORKHEIMER— Feodalizmin yanlış anlaşılması.

ADORNO— Zorunlu yanlış bilinç, ideoloji.

HORKHEIMER— Alman idealizmi, burjuva ideolojisi: feodalizmdeki kendi kendini belirleme yanılımasının, burjuvazinin bakış açısından, mutlak olarak konumlandırılması.

ADORNO— Transandantal tam-algı⁶: mutlaklaştırılmış emek. Esasen toplum içinde tayin edilmiş bir ilişki olan emek, sanki bizatihi özgürlükmüş gibi yorumlanıyor.

HORKHEIMER— Doğu Bölgesi'nde*, yükümlülüklerini yerine getiremeyen insanların çarptırıldığı korkunç cezalar. Dünyanın iki yarısında da hakim olan tüketim ideolojisi doğrudan bununla bağlantılı. Çalışmanın karşıtının ancak tüketim olabileceği düşünülüyor.

ADORNO— Karl Kraus insanın tüketici ya da üretici olarak yaratılmadığını, insan olarak yaratıldığını söylüyordu.⁷

* Almanya'nın, 1945'ten II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Sovyetler Birliği'nin işgali altında olan doğu bölgesi. 8 Ekim 1949'da bu bölge Demokratik Almanya Cumhuriyeti oldu. —ç.n.

6. Kant'ta saf biçimsel, orijinal, değişmez olan, bütün fikir ve kavramların gerekli koşulunu oluşturan özbilinç.

7. Karl Kraus, *Die Fackel*, no. 406-412, 5 Ekim 1915, s. 96.

HORKHEIMER— Bugünlerde daha ziyade işçi-işveren birliklerinden bahsediliyor.

ADORNO— Bütün karşıtlıklar aynı kefeye konuyor.

HORKHEIMER— Biz kaotik olanın tarafındayız, henüz dahil edilmemiş olanın.

ADORNO— Kaotik olanı savunamazsın. Misal: Engels'in boğuculuğu.

HORKHEIMER— Birinin bir kadın bedenine şehvetle dokunmasının burjuva dünyasında, ta Roma'dan beri, neden dehşet verici bir şey sayıldığını hâlâ anlamış değiliz. En kötü ve en iyi olanla bağlantılı bir şey bu. Mübadele dünyasma duyulan tiksinti burada kendine bir sığınak buldu. Burjuva olmayanın, kendisini aşta muhafaza ettiği varsayılıyor.

ADORNO— Burjuva cinsel tabuları "ilk gece hakkı"yla bağlantılı muhtemelen. Kadınlar bedenlerini kendi tasarrufları altına almalı. İnsanların kendisi bizzat mülk haline geliyor. Cinsellik bunu tehlikeye atıyor ve dolayısıyla da cinsiyetler arasında uzun süredir devam eden savaşa ortam hazırlıyor.

HORKHEIMER— Kant'ın evlilik tanımı.⁸ Aşk muhtemelen burjuva toplumunun yanlış olumsuzlanmasını içeriyor.

ADORNO— Aşk burjuva toplumunu yetersiz bir şekilde olumsuzluyor ve bu olumsuzlamasıyla da onu sürekli kılıyor.

HORKHEIMER— Dünyada çalışmaya adanan tek bir ilahi hüküm sürüyor, ama o da tümüyle negatif değil. Machiavelli.

8. Kant'a göre evlilik, "farklı cinsiyetlerden iki kişinin, cinsiyet özelliklerinin yaşam boyu karşılıklı mülkiyeti için birleşmesi"dir (*Metaphysik der Sitten. Rechtslehre*, § 24, *Kants Werke*, Cilt VI içinde, Akademieausgabe, Berlin 1968, s. 277).

ADORNO— Mutluluk çalışmaya bağlı.

HORKHEIMER— Çalışmayı mutlulukla karıştırmaktan daha beter bir şey yok.

ADORNO— Çaba sarf etmek cinsel mutluluğun ayrılmaz bir parçası. Çalışmanın aynı zamanda mutluluk olduğu doğrudur doğru olmasına, ama bunu [yazacağımız kitapta] söyleyemeyiz. Mutluluğu çalışmakta bulmamızın sebebi, bizim de burjuva olmamız mı yoksa?

HORKHEIMER— Freud. Ölüm dürtüsü.

Tarihsel İmkân, Çalışma, Boş Zaman ve Özgürlük - II

Katastrofik Eğilimler ve Olası
Karşı Güçler

(12 Mart, öğleden sonra)

HORKHEIMER— Tez: Üretim güçleri sayesinde, ihtiyacımız olan her şeye sahibiz bugün; bütün dünyaya her şeyi sağlayabileceğimiz ve sonra da çalışmayı insanlar için bir zorunluluk olmaktan çıkarabileceğimiz ortada. Bu durumu kullanarak hem çalışmayı hem de savaşı ortadan kaldırmak, insanların rüyası. Önümüzdeki tek engel, Amerikalıların "bunu yaparak düşmanımızın elini güçlendirdiğimizi" söyleyecek olması. Aşına bakarsanız Doğu'da öyle bir hakim tabaka var ki John Foster Dulles⁹ bile onların yanında müşfik kalır.

ADORNO— Şu itiraz üzerine bir paragraf eklememizde fayda var: İnsanlar o kadar çok boş zamanı ne yapacak?

HORKHEIMER— Gerçekte boş zamanlarının insanlara hiçbir hayrı yok, çünkü işlerini şeylerle esaslı bir hesaplaşmaya giremeyecek şekilde yapmak zorundalar. Dolayısıyla şeylerle karşılaşmalarından zenginleşerek ayrılamıyorlar. Ortada hakiki

9. John Foster Dulles (1888-1959), 1951-1959 Amerika Dışişleri Bakanı.

çalışma olmayınca özne hiçe iniyor, boş zamanlarda bir hiç haline geliyor.

ADORNO— İnsanlar çok çalışmak zorunda oldukları için, boş zamanlarını kendilerinden talep edilen emek ritüellerini adeta zorla tekrar ederek geçirmek zorunda kalıyorlar. Çalışmaya tümüyle karşı çıkamayız.

HORKHEIMER— Yeni bir pratik biçimi için bir tür program oluşturmalıyız. Doğu'da insanlar yük hayvanı haline geliyor. Bir kuli*, bugün bir işçinin 6-7 saatte yaptığından daha az iş yapmak zorundaydı muhtemelen.

ADORNO— "Çobansız bir sürü!"¹⁰ Bir bakıma yanlış bir sınıfsız toplum. Toplum mükemmel bir sınıfsız toplum yolunda ilerlediğini düşünüyor, halbuki gerçekte durum bunun tam tersi.

HORKHEIMER— Fazla gerici bir yaklaşım bu. İnsanlığın neden bu atomist medeniyet evresinden geçmek zorunda olduğunu açıklayacak bir şeyler söylememiz gerekiyor. Günümüzde insanlar "bize iyi muamele ederseniz verimlilik artar," diyor. Bunun açık açık söylenmesi başlı başına önemli bir şey.

ADORNO— Bütün bu boş zaman meselesinin baştan sona bu kadar talihsiz olmasının nedeni, insanların boş zamanlarında da farkında olmadan çalışmayı taklit etmeleri, ama aslında çalışmak durumunda olmamak istemeleridir. Mutluluk kaçınılmaz olarak çaba önkoşuluna dayanıyor. Esasen, insanlığa yine

* Hindistan, Çin ve Doğu Asya'nın bazı bölgelerinde ağır işlerde çalışan işçiler için kullanılan ve 19. yüzyılda Avrupa'ya da yayılan sözcük Türkçe "köle" sözcüğüyle akrabadır. -ç.n.

10. "Çobansız bir sürü! Herkes aynı şeyi ister, herkes birdir: farklı hissedenden, gönüllü gider tımarhaneye" (Nietzsche, *Also sprach Zarathustra, Werke*, Cilt II içinde, Münih, 1969, s. 284).

18. yüzyıldaki gibi hitap etmek gerekiyor: Sizi yok etme tehdidini taşıyan bir sistemi ayakta tutuyorsunuz. Sınıfa başvurmak işe yaramıyor artık, çünkü bugün hepiniz gerçekten de proletersiniz. Kime hitap ettiğimizi iyi düşünmemiz gerekiyor.

HORKHEIMER— Batı dünyası.

ADORNO— Asya hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

HORKHEIMER— Batı dünyasına ne diyeceğiz peki? Doğu'ya yiyecek göndermelisiniz mi?

ADORNO— Tam bir sosyalizmin mukaddimi, birçok ülkede üçüncü aşama.¹¹ Diğer her şey buna bağlı. Çeşitlemeler için bir tema olarak *Komünist Manifesto* nasıl peki?

HORKHEIMER— Dünyanın haline bakınca her şey gelişiyor-muş gibi görünüyor, ama dünyayı kurtaranların hepsi Cesare Borgia'ya benziyor.

ADORNO— Doğu dünyası Marksizm bayrağı altında Batı uygarlığını çözecekmiş gibime geliyor. Ki bu da tarihin bütün dinamiklerinde bir kayma anlamına gelir. Zamanında Meksikalılar Hıristiyanlığı nasıl benimsedilerse, şimdi Asyalılar da Marksizmi öyle benimsiyor. Bu süreçte bir yerde Avrupa'yı da yutacaklar muhtemelen.

HORKHEIMER— Avrupa-Amerika uygarlığının, refah ve adalet bakımından, tarihin ortaya çıkardığı en yüksek uygarlık olduğunu düşünüyorum. Bugün önemli olan, bu kazanımları daha yüksek bir düzeyde muhafaza etmek. Bu da ancak bu uygarlığı acımasızca eleştirmekle mümkün.

11. Leninist kavrayışa göre sosyalizmin ilk aşaması kolektif ve planlı ekonominin örgütlenmesi, ikinci aşama tüm üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin sosyalist bir temelde yeniden geliştirilmesi, üçüncü aşama ise insan toplumunun gelişiminin en yüksek basamağını temsil eden komünizmdir.

ADORNO— İnsanları Batı dünyasını savunmaya çağıramayız.

HORKHEIMER— Evet, çünkü bu Batı dünyasını çökertir. Rusları savunmaya kalksak, akıncı Cermen kavimlerini [Roma] köle ekonomisinden daha üstün tutmakla aynı şeyi yapmış oluruz. Rus bürokratlarla hiçbir ortak yanımız yok. Ama Batı kültürünün aksine, daha büyük bir doğrunun arkasında duruyor onlar. Rus Devrimi'nin bu hale gelmesi Batı'nın kabahati. Politik şeyler hakkında konuşurken, eskiden Enstitü'de alışılmış olan bir tartışma tarzına kayacağız diye çok korkuyorum.

ADORNO— Ne pahasına olursa olsun, tartışmamız bayağılaştırılmış bir Marksizm karakteri almamalı. Belli bir pozitivist *gestus*'la, düşüncenin şeyden ayrılmasıyla ilgili bu da.

HORKHEIMER— Büyük ölçüde, terminolojinin sabit tutulmasında buluyor ifadesini bu *gestus*.

ADORNO— Bunları söylemek lazım ama. Sol bir hizip yarın Politbüro'ya tekrar girecekmiş gibi konuşuyorlar sürekli.

HORKHEIMER— Peki bunun bizim terminolojimiz açısından ne gibi içerimleri var? Ruslarla belli Marksist tezlerin yorumu hakkında ne zaman tartışsak kaybolup gidiyoruz.

ADORNO— Diğer taraftan, Marksist terminolojiyi de terk edemeyiz.

HORKHEIMER— Elimizde başka bir şey yok. Ama bu terminolojiyi ne ölçüde muhafaza etmemiz gerektiğinden emin değilim. Politika yapılamayan bir zamanda, politika meselesi güncel midir?

ADORNO— Politika bir taraftan ideolojidir; diğer taraftansa, bizi bir değişime götürebilecek bütün süreçler politik süreçlerdir. Politika hem ideolojidir hem de en olgusal şey.

HORKHEIMER— Dilek kipinde konuşuyorsun; bu süreçlere kendin bile inanmıyorsun.

ADORNO— İçimden bir ses, şu an her şeyin bittiğini söylüyor, ama durum her an değişebilir. Görüşüm şu: Bu toplum bir refah devletine doğru gitmiyor. İnsanları giderek daha çok avuncunun içine alan bu toplum geliştikçe irrasyonelliği de artıyor, ki bu da aslında kurucu bir şey. Bu gerilim baki olduğu sürece, spontanlığın artık mümkün olmaması için şart olan ısıl denge gerçekleşmemiş demektir henüz. Nesnel karşıt güçler azledilmeden, dünyanın delilik raddesine varacağını tahayyül edemiyorum.

HORKHEIMER— Ama ben tahayyül edebiliyorum. Çünkü insanlık kendi kendini yok ediyor. Dünya delirmiş halde ve öyle kalacak. Aslında bütün bir dünya tarihinin alevler içinde yanan bir sinekten farkı olmadığını tahayyül edebiliyorum.

ADORNO— Dünya sadece delirmiş değil. Hem deli hem de rasyonel.

HORKHEIMER— Karamsarlığımı yalancı çıkaracak tek şey, bugün hâlâ düşünmeye devam ediyor oluşumuz. Bütün ümit düşüncede. Ama bunun da yok olacağını gayet iyi tahayyül edebiliyorum.

ADORNO— Artık kimsenin düşünmeyeceğini. Ama Eisenhower bile önleyici savaş korkusu yüzünden *running mate** olarak Nixon'ı seçemeyecek.

HORKHEIMER— Belki. Ama yirmi milyon Çinlinin katledilmesinin yanında bu ne ifade eder ki?¹²

* İng. Aynı partiden seçime katılan aday. —ç.n.

12. Horkheimer muhtemelen *Time* dergisinin kapak konusu yaptığı kan

ADORNO— Yine de topyekûn bir felaketi önleme potansiyeline sahip bir mercii var. Bu mercii, Nixon'ın başkan yardımcısı olmasına müsaade etmeyen Amerikalı seçmendeki bu momente başvurmak gerekiyor.

HORKHEIMER— Reformcu bir konum bu.

ADORNO— Yaptığımız her şeyin bir şekilde bir etkisi varmış gibi geliyor bana.

HORKHEIMER— Yapılması gerekenin ne olduğu hakkındaki fikrimizin açık seçik olup olmamasına göre, az çok etkili olacaktır. İnsanların sosyalizmi akıllarının bir köşesinde tutacağına bel bağlayamayız. Marx ve Karl Kraus'un ki gibi yüksekten uçan, yanlış bir teoriye dayandığı için insana kötülüğün galip geleceği hissi veren bir eleştiriye kolaylıkla yol açabilir bu. Kraus'un bir bakıma büyük konuşması, insanda şüphe uyandırıyor; çünkü konumunun altında yatan, tasvip edebileceğimiz bir şey değil. Savunmamız gereken şeylerden biri: Batı üretmeli ki kimse aç kalmasın.

ADORNO— Bunun öncelikle Batı'nın kendisine uygulanması gerekiyor.

HORKHEIMER— Ne olacak? Mesela Fransa'da?¹³ Daha iyi yasalar mı yapılacak?

ADORNO— Blok flüt uyarlığı bütün dünyaya yayılıyor. Rosenstock-Huessy¹⁴ yarın Eisenhower'ın danışmanı olacak.

dondurucu olaylara atıfta bulunuyor: "China: High Tide of Terror", 5 Mart 1956; arşivinde bu sayının bir kopyasını saklamış.

13. Cezayir Savaşı'na gönderme.

14. Eugen Rosenstock-Huessy (1888-1973), hukuk tarihçisi ve sosyolog, 1923-33 yılları arasında Breslau'da ders verdi, ardından farklı üniversitelerde görev aldığı Amerika'ya göç etti; 1950'den itibaren Federal Almanya'da farklı

HORKHEIMER— Şöyle bir konuma geri çekilsek nasıl olur: Gelecekteki duruma bu Batı kültüründen olabildiğince çok şeyin dahil edildiğini görmek istiyoruz, öncelikle de aklın.

ADORNO— Bunu savunamayız. Schelsky¹⁵ hem aptal hem de kurnaz bir adam.

HORKHEIMER— Çalışmanın yanında bir de özgürlük kavramı var.

ADORNO— Ekonomik kategorilerle net bir şekilde tanımlanamayan sorunlar söz konusu bugün bir taraftan; diğer taraftan, antropolojik sorunları ekonomik sorunlardan ayırmak mümkün değil.

HORKHEIMER— İyiyle kötüyü ayırt edemiyoruz artık.

üniversitelerde konuk profesör olarak bulundu. – Horkheimer-Adorno yazışmalarında Adorno'nun Horkheimer'a Rosenstock-Huessy ile ilgili yazdığı şu satırlar bulunuyor (sanat ile sosyolojinin sınırları konusunda çalışan bir enstitünün yöneticiliğine uygun olup olmaması söz konusu): "Eugen Rosenstock kesinlikle çok zeki bir insan. [...] Senin de bildiğin gibi kendisi Patmos Çevresi'nden geliyor ve en azından daha önceki geçmişine bakarak bir çeşit otoriter dindar olduğunu söyleyebilirim. Gerçek bir özgürlük fikrine ve daha da önemlisi, tam da kültür muhafazakârlarının ziyadesiyle severek cirit attıkları sanat ile toplum ilişkisi alanında çok önemli olan ilerici bir bilince sahip olduğunu sanmıyorum" (2.2.1953 tarihli mektup, *Briefe und Briefwecshel*, Cilt 4 içinde, s. 275).

15. Helmut Schelsky (1912-1984), sosyolog.

İnsanlık Fikri

(13 Mart, öğleden önce)

HORKHEIMER— Her şeyin iyi olacağına inanmıyorum, ama her şeyin iyi olacağı fikri belirleyici bir önem taşıyor elbette.

ADORNO— Rasyonaliteyle bağlantılı bir şey bu. İnsanlar her konuda hayvanlardan çok daha dehşet verici; buna rağmen, her şeyin başka türlü olabileceğini de sadece insanlar düşünüyor.

HORKHEIMER— Tek tek insanlar, insanlık değil.

ADORNO— Aslında tesadüfi bir şey değil mi bu? Türün kalıcılık düşüncesini ilerletecek şekilde örgütlenmiş olması ve bunun da türü şiddetin gerekli olmadığını düşünmeye zorlaması önemli. Kendini muhafaza etme motifi üzerine düşünmeye başlarsanız, muhakkak bunun ötesine geçmeniz gerekir; çünkü çok geçmeden, herhangi bir biçimde sınırlanmadıkça kendini muhafaza etmenin hep yıkımla sonuçlandığını fark edersiniz.

HORKHEIMER— Herkes anlaşırorsa asli bir şeyin başarılmış olacağına inanılmasını kabul edilemez buluyorum. Gerçekte, böyle bir şeyin karşısında tüm doğanın tir tir titremesi gerekir.

Çünkü bu inanın tersine, ancak birbirlerini karşılıklı olarak denetim altında tuttukları sürece herkes iyi olacaktır.

ADORNO— Liderlerin dostça ilişkiler kurması için, bir dünya monopolü için doğru bu. Halk yapabilseydi daha iyi olurdu.

HORKHEIMER— Bu da bir o kadar kötü olurdu. Her neslin yeni baştan uygarlaşması gerekiyor.

ADORNO— Buna tümüyle inanmıyorum. Giderek artan düzeyde farklılaşma yönünde ilerleyen bir süreç olduğuna inanıyorum. Kuruşçev olabilmeniz için kafanıza defalarca yumruk yemeniz lazım.

HORKHEIMER— Herbert Marcuse tam da bunu savunuyor.

ADORNO— İnsanların dünyaya özünde kötü olarak geldiğine inanmıyorum.

HORKHEIMER— Ne kötüler ne de iyi. Sadece hayatta kalmak istiyorlar.

ADORNO— Kökenleri itibariyle o kadar da kötü değiller.

HORKHEIMER— Bu şimdiye kadar hep bir hurafe olarak formüleştirildi. Hurafe her zaman kötülüğe duyulan inançtır. İnsanların nihayetinde anlaşılabilir her şeyin rüya gibi olacağı yok. Ama senin ileri sürdüğün fikri kurtarmamız gerekiyor.

ADORNO— İnsanların doğaya yaptıkları şey, birbirlerine yaptıklarının bir projeksiyonu değil mi daha ziyade? Dışarıya yumruk sallayıp durmalarının nedeni kendilerinin sürekli aşağılanması değil mi?

HORKHEIMER— Olabilir. Bu fikrin zayıflığı, bugüne kadar hep kötü formüleleştirilmiş olmasıyla bağlantılı. Belki de insanın

inandığı bir yanlış, adeta, deyim yerindeyse bilinçli bir şekilde formülleştirmesi gerekiyordur. Kant'ın dediği gibi: İnsan aklına rağmen inanmak zorundadır.¹⁶

ADORNO— Kant'ın dolayım girişimleri çok zorlama oluyor.

HORKHEIMER— Şunu sormamız lazım: Artık ortada bir parti olmadığına, devrim inanması güç bir hayal haline geldiğine göre, ne için yazıyoruz? Benim cevabım şöyle: Her şeyi, işlerin yoluna gireceği fikriyle ölçmemiz gerekiyor. Yapabileceğimiz başka bir şey yok muhtemelen. Dille bağlantılı bir şey bu. Düşünsel / ruhsal olan her şey dille ilişkili. Her şeyin iyi olacağı fikri dilde geliştirir kendini.¹⁷

ADORNO— Marx'ta dil önemli bir rol oynamıyor, o bir pozitivist. Kant ideolojiden ibaret değil. Eserleri bir düzeyde türe, tikelin sınırlılığın nispetle insanlığa yapılan bir başvuruyu içeriyor. Kant felsefesinde özgürlük fikri insanlık fikri olarak tanımlanıyor. İnsanların salt doğal varlıklar olup olmadıkları sorusunun, esasen yalıtılmış bireyin doğayla kurduğu ilişkiyle bağlantılı olduğu fikrini de içeriyor. Özgürlük kavramının tek başına öznedeye yatmadığını, ancak bir bütün olarak insanlığın durumuyla ilişkili olarak kavranabileceğini görmüş. Özgürlük sahiden de insanlığın gerçekleştirilmesinden ibaret.

16. Bkz. *Saf Aklın Eleştirisi*'nin ikinci baskısına yazdığı önsözde Kant şöyle der: "İnanca yer açabilmek için bilgiyi alıkoymak zorundaydım [...]" (Werke, Cilt 3, Akademieausgabe, Berlin, 1968, s. 19).

17. Bkz. bu kitapta s. 2.

Çalışmanın Yanlış Biçimde
Ortadan Kalkması,
Teorinin Yanlış Radikalliği

(15 Mart, öğleden önce)

HORKHEIMER— Burjuvazi feodal olmayı tam olarak becerememiş; çalışma sayesinde kendi soylularını yaratmıştır. Bence insanlar bir şeyin ötesine ancak kendilerini o şeye ideolojik olarak tümüyle kaptırırlarsa geçebilirler. Emeğe methiyeler düzülmesinin, insanların motosiklet sürmeyi bu kadar sevmesinin nedeni burada yatıyor. Ama insanlar işçiden öte bir şey değil aslında.

ADORNO— Kendi pıhtılaşmış emeklerinin kendi tasarruflarında olduğunu sanıyorlar. Motosiklet sürmekten alınan haz: *do it yourself*,* hızlı yol alma.

HORKHEIMER— Hız çalışmanın bir momentidir, süreçlerin kısaltılmasıdır.

ADORNO— Hızdan zevk alıyorum derken aslında çalışmaktan zevk alınıyor.

* İng. İnsanın kendi işini kendinin görmesi. —ç.n.

HORKHEIMER— Eklenmesi gereken bir ara bölüm: Hapishane: Bir cezalandırma biçimi olarak kullanıldığında, çalışmanın mutluluğa dönüşmesini engellemek çok zordur. Çalışmayı olabildiğince nahoş kılmak gerekir.

ADORNO— Bir iş ne kadar gereksizleşirse, o kadar kötüleşir, o kadar ideolojiye dönüşür.

HORKHEIMER— Ve bir o kadar yanlış uygulanır. İnsanlar aç kalmaya devam ettiğine göre, bugün çalışma gereksiz değil demektir. Çalışma saptırılmıştır. Otomasyon. Başkalarına yardım etmeyi, doğru malları doğru kişilere ulaştırmayı, hastalıklara çare bulmayı daha çok dert edinmemiz gerekiyordu. Bugün çalışma yanlış bir biçimde ortadan kaldırılıyor.

ADORNO— Sırf üretim için üretim anlamına geliyor.

HORKHEIMER— Ay'a uzay mekiği gönderilmesi beni hiç ilgilendirmiyor.

ADORNO— Teknolojinin kutsal bir tarafı yoktur.

HORKHEIMER— Yanlış bir toplumda teknolojinin yanlış gelişeceğini Marx söylemişti.

ADORNO— Teknolojinin doğru kullanılabileceği sayısız sektör var. Bugün kullanıma sokulan ürünler bir çeşit sözde-tüketim ürünleridir; kullanım değeri mübadele değeriyle ikame ediliyor.

HORKHEIMER— İnsanlar reklamlardan zevk alıyor. Reklamlar ne derse onu yapıyorlar ve bunun da fakındalar. Amerikan dergileri ve çizgi romanları.

ADORNO— Babama kitle kültürünün yalan yanlış olduğunu söyleseydim, "Ama benim hoşuma gidiyor," derdi. Ütopyadan

vazgeçmek, bir şeyin aldatmaca olduğunu bile bile, şu veya bu biçimde o şey lehinde karar kılmak anlamına gelir. Bütün belalar buradan türüyor.

HORKHEIMER— Çünkü doğru şeyi yapmak için lazım olan güç buraya bağlanmış oluyor. Fikirlerimizi konuştuğumuz gibi formülleştirirsek çok argümentatif görünürler. Bunların sırf laftan, kişisel gözlemden ibaret olduğunu söyleyebilirler. Tüm bunları kime anlatacağız biz?

ADORNO— Belli bir eylem tarzı önermeyeceğiz. Yazdıklarımızı okuyanların, gözlerindeki bağın çözüldüğünü hissetmesi gerekiyor.

HORKHEIMER— İnsanlar "filozof lafları işte," deyip geçecektir. Ya da Heidegger gibi davranıp kâhin tavrı takınabiliriz. Teori ve pratik sorununu üslubumuz aracılığıyla çözmek zorundayız. İnsanların şöyle söylemesinin önüne geçmemiz lazım: "Ne kadar kötü şeyler söyleseler, hatta sövüp saysalar bile, aslında hiç de kötü bir şey kastetmiyorlar." Tüm bunlar artık bir partinin olmamasıyla bağlantılı.

ADORNO— Bu fikirlerin de açıkça ifade edilmesinden başka çıkar yol görmüyorum. Belli bir yazma tarzı vardır ki belli tabuları yıkar. Acı veren noktayı bulmak gerekiyor. Cinsel tabuların yıkılması.

HORKHEIMER— Dikkat, Marcuse.

ADORNO— Cinselliğe odaklanmanın haz karşıtı bir yanı var.

HORKHEIMER— Ben tam tersini düşünüyorum. Kişi tabu yıkmaya ne kadar şiddetle yönelirse o kadar zararsız olur. Amaç ne kadar spesifik olursa, etki de o kadar güçlü olur: Hıristiyan Demokrat Birliği'ne katıl, ama bunu asker kaçakları için de

mümkün kıl. İnsanın ayağı yere basmalı, iyice düşünüp taşınmalı ki düşüncesinin mümkün olmadığı izlenimi doğmasın. Halimizin eskisi kadar kötü olduğunu, ama bugün enstrümanı nasıl çalınması gerekiyorsa öyle çaldığımızı söyleyerek parti-nin yokluğunu güncelleştirmeliyiz.

ADORNO— Bu söylediklerinin cezbedici bir tarafı var da bu enstrüman nedir?

HORKHEIMER— Bir geri çekilme çarpışması içinde olduğumuzu söyleyebilseydik keşke. İnsanların, Nazizmin yanında hafif kalacağı bir duruma doğru gittiklerinin henüz tam bilincinde olmadıklarına işaret edilebilir belki. Bugün sosyal demokratlara komünist olmaları gerektiğini söylesek, zararsız bir şey yapmış oluruz; ama burjuva ideallerine ihanet ettiklerini söylediğimizde, yaptığımız şey zararsız olmaktan çıkar. Çünkü sosyal demokratlar bu dünyanın iyi vicdanını temsil eder. İnsanlar yazdıklarımızın fena halde radikal olduğunu düşünmemeli. Sosyal demokratlara şu noktadan saldırmalıyız: Çalışmayan kişi yemek de yiyemez. "Proletarya diktatörlüğünü istemediniz," değil, "İnsanlığa ihanet ettiniz," dememiz gerekiyor. Proletarya diktatörlüğü ifadesini kullanmak Carlo Schmid¹⁸ ve Mao Zedong ile ittifak kurmak anlamına gelecektir.

ADORNO— *Nomina sunt odiosa* – isimler acıtır.

HORKHEIMER— Formülasyonun radikalliği ifadeyi radikalliğinden eder.

18. Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin önde gelen üyelerinden biri.

Negatif Ütopya ya da Politik Somutluk

(15 Mart, öğleden sonra)

HORKHEIMER— Rusya'da bütün Avrupa'yı fethedecek bir Bonapart ortaya çıkacak ve beş yüz yıl içinde her şey yoluna girecek. Herbert Marcuse böyle düşünüyor.

ADORNO— Belki de bir gün ülkenin birinde tekrar bir parti çıkacak ortaya.

HORKHEIMER— Neye inandığımız sorusunu ucu açık bırakamayız. Çalışma hakkındaki kısımda ütopyacılar üzerine ek bir bölüm yer almalı. Marx için yegâne kıstas çalışma zamanının sınırlanmasıydı, buna karşılık bizim konumuz çok daha paradoksal.

ADORNO— Aslında ütopyacılar o kadar da ütöpik değildi. Ama biz de pozitif bir ütopya resmi çizmemeliyiz.

HORKHEIMER— Özellikle de umutsuzluğa bu kadar yakınken.

ADORNO— Ben öyle demezdim. Her şey çok açık olduğu için yeni bir politik merciinin oluşacağına inanıyorum.

HORKHEIMER— Bunları söylemekten başka bir şey yapamayacağımızı dinleyenler tonumuzdan anlayabilmeli.

ADORNO— Böyle bir merciinin ortaya çıkacağını söylemek biraz fazla mekanistik belki de; ortaya çıkması *mümkün*; ortaya çıkar mı yoksa mahvolup gider mi, kestirmek son derece zor.

HORKHEIMER— Bütün bu konuştuklarımız bana fazla soyut geliyor. Amerika'ya karşı tutumumuz nasıl olmalı mesela?

ADORNO— Sonuçta her şeyin iyi olabileceğine inandığımızı eklemek zorundayız.

HORKHEIMER— İnsanlar bizden çok daha açık sözlü olmamızı bekliyor. Birileri bir şey yapmazsa hiçbir şeyin olmayacağı net bir şekilde anlaşılmalı eleştirimizden. Ne olması gerektiğini düşündüğümüzün, üslubumuzdan anlaşılması lazım. Komünist Parti içindeki olası bir muhalefet üslubuyla yazmalıyız. Amerika'nın yanında mı yoksa karşısında mı yer almalı, bir Avrupa birliğinin ortaya çıkışı desteklenmeli mi yoksa buna karşı mı çıkmalı... Amerikan tüketimciliğiyle alay etmek, okur bu mesele karşısında nasıl bir tavır almak gerektiğini bir biçimde anlayamadığı sürece, *utanılacak bir davranış olacaktır*, sövüp saymanın ötesine geçmeyecektir. Benim içsel eğilimim, eğer yapabileceğim bir şey yoksa, bir şey söylememek yönünde. Sana göre ise en azından negatifin içindeki ütopyayı bulup çıkarmak bizim görevimiz. *Ütopya ile mevcut gerçeklik arasındaki ilişkilerin daha açık seçik olduğu bir noktaya kadar ilerlemeye çalışmalıyız* bence.

ADORNO— Müzik üzerine yazıp duruyorsam, bunun sebebi, bu alanda bütün aracı kategorilere sahip olmamdır. Bu kategorilere felsefede de sahibiz. Ama farklı ülkelerdeki partilerin iç gelişimleri hakkında böyle kategorilerimiz yok. İnsanın kendi deneyimlerinin en uygun olduğu alanlarda uygulamaya sokması gerekiyor bu kategorileri. Bugün bazı yönlendirici politik ilkeler formüle edecek olsak nasıl olurdu?

HORKHEIMER— Bu kadar büyük bir iddiayla ortaya çıkacak-sak, hangi kıstasla hareket ettiğimiz net olmalı, yoksa dikiş yerlerinden Marx görünecektir yine. Bugün Amerika'da kazanılmış olan her şeyin, örneğin hukukun güvenilirliğinin ve *drugstore*'ların gelecekte de korunmasını istiyoruz. Bu tür meseleler üzerine konuşurken bunun çok net bir şekilde ortaya çıkması lazım.

ADORNO— Zırvalıktan ibaret televizyon programlarından kurtulmayı da eklemek gerekiyor buna.

HORKHEIMER— Birincisi, bu programların bugün işçiler için ne anlama geldiğini bulmak alabildiğine zor. Almanya'da muhtemelen en ilerici işçiler alıyor televizyonu. İkincisi, Almanya'da, Amerika'ya şüpheyle bakıldığı zaten çok açık, Rusya'ya böyle bakılmıyor ama. Rus televizyon programlarına çok benziyor olsalar bile, Amerikan programlarının doğrudan adam öldürmeyi savunmadığını bir-iki satırla söylememiz lazım. Farklı ülkelere karşı tavrımızın ne olduğu net olmalı.

ADORNO— Aslında bu tür şeyleri doğrudan söylemekten biraz daha ötesi olmalı.

HORKHEIMER— Ruslar yarı yarıya faşistleşmiş durumda.

ADORNO— Almanların yüreğinin Ruslardan yana atması salt negatif bir şey değil. Almanlar Rusların sosyalizmi savunduğunu sanıyor. Rusların, özellikle de sıradan insanların faşist olduğunun henüz farkında değiller. Sanayiciler ve bankerler bunu biliyorlar. Amerikalılar içinse her şeyin para olduğunu düşünüyorlar.

Argümantasyonun Eleştirisi

(24 Mart)

ADORNO— Hıristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte oldukça vaktisiz bir şey gerçekleşti, İsa daha o zaman şöyle diyordu: "Kır zambaklarına bakın..."¹⁹ Sonra Pavlus şöyle dedi: "Çalışmak istemeyen..."²⁰ İnsanı aptal yerine koyan İncil'i sevmiyorum.

HORKHEIMER— Bir gün ele almak istediğim bir tema var: argümantasyon meselesi. İnsan her zaman için her şey hakkında her şeyi söyleyebilir. Teori ve pratik ile de bağlantılı bir mesele bu.

ADORNO— Argümanı reddeden düşünce –Heidegger– saf irrasyonalizme düşer.

HORKHEIMER— Ancak ardında pratik bir içerim varsa argümantasyon yapılabilir.

ADORNO— Ardında belli bir çekme gücü varsa. Kant.

HORKHEIMER— *Saf Aklın Eleştirisi*'ni konuşa konuşa hiç edebilirsiniz.

19. "Kır zambaklarına bakın, nasıl da büyüyorlar! Ne çalışıyor, ne de iplik eğiriyorlar." (Matta 6:28)

20. "Çalışmak istemeyen yemek de yemesin!" (2. Selanikliiler 3, 10)

ADORNO— *Saf Aklın Eleştirisi*'nin esaslılığı argümanlarında yatar. Argümanlar sonradan dökülüp giden, geçici şeylerdir. — Zekânın ne olduğunu belirlemek mümkündür. Bu kavramda, birbirinden tamamen farklı şeyler iç içe geçmiştir; hem konudan ayrı düşünebilme yetisi, hem de konuyla kurulan münasebetten doğan içgörü söz konusudur. Bu iki moment birbirine bağlıdır, ama yerleşik zekâ kavramı yalnızca birincisine göndermede bulunur; ikincisi, esas önemli olanı ise "sezgi" vb. etiketlerin altına süpürülür. Formel zekânın gerekli fakat yeterli olmayan bir sıfat, sezginin de ansızın devreye giren ve hiç de irrasyonel olmayan bir tür deneyim olduğunu söylemek lazım. Zekânın, diğer iki moment içinde çarpık bir biçimde ortaya çıkan üçüncü bir moment olarak görüleceği bir fenomenolojisi yapılmalı.

HORKHEIMER— Her konuşmamızın ardında deneyimlerimizle acılarımızın sonucu olan bir maksadın yattığını söylüyorsun. Zekâyı yalıtılmış biçimde ele almaya çalışmanın tarif edilemez derecede naif bir yanı var.

ADORNO— Ama dianoetik erdem —kendini tam anlamıyla bir şeye vakfetmek ve o şeyin hakkını vermek— diye bir şey de var gerçekten.

HORKHEIMER— Pratik, adaletin içinde gizlidir.

ADORNO— Teori ile pratiği birbirinden ayırmanın yanıltıcı bir tarafı olduğunun görülebildiği bir noktaya geliyoruz. Bu iki momenti birbirinden ayırmak esasen ideolojidir.

HORKHEIMER— Bir şeyin hakkını vermek ne anlama gelir? O şeyin esasen ne istediğini ifade etmek için formülleştirmemiz gerekir. Ebe faktörü.²¹

ADORNO— Hegel'in kavramın özdevinimi fikri de bunu içeriyor.

HORKHEIMER— Şeyin iyiye ihtiyacı yoktur. Şeye yardımımızın dokunmasını isterken aslında iyi olan vardır kafamızda ve şeyi yardıma muhtaçmış gibi görürüz.

ADORNO— Şeyin kavrama ihtiyacı vardır. Kavram esasen şeyin iyi yanı olsa gerek.

HORKHEIMER— Bana göre fazla soyut bir ifade bu. Sanki karanlıkta yolunu kaybetmişsin ve ışığın olduğunu bilmiyor-muşsun gibi.

ADORNO— Felsefe bir hayvanın bakışında yatanın ne olduğunu bulup çıkarmak için vardır. Bir düşüncenin doğrudan pratiğin hizmetinde olduğunu hissediyorsanız, o düşünce diyalektiğin içine düşüyor demektir. Diğer taraftan, düşünceniz eğer şeye hakkını vermeyi becerebiliyorsa, artık karşıt olanı da dile getiremezsiniz. Düşüncenin hakikiliğinin alametifarikası, kendi menfaatinin dolaysızlığını reddetmesidir. Hakiki düşünce haklı kalmak istemeyen düşüncedir.

HORKHEIMER— İnsan her zaman kendi adına konuşur. Bir şeyi savunuyorsan, kendini savunuyorsun demektir. Bir şey adına savunma yapmak illa kötü bir şey değildir. İnsan derinden derine kendi menfaatinin söz konusu olduğunu hisseder. Bastırılıp silindiğinde ortaya çıkacak haksızlığı herkes hisseder. Başkası adına savunma yapan kişi, kendini de savunuyor demektir.

21. Marx'ın şu ifadesine gönderme: "Bir toplum kendi hareketinin doğa yasasını keşfetmek içinde doğru yola girmiş olsa bile –ki bu eserin nihai amacı modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır– bu toplum, ne doğal gelişim aşamalarının üzerinden atlayabilir ne de onları resmi kararlarla iptal edebilir. Ama doğum sancılarının süresini kısaltabilir, şiddetini azaltabilir." (*Kapital*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam, İstanbul, 2011, s. 6)

ADORNO— Örnekler: Löwenthal ve Hacker.

HORKHEIMER— Öğrencilerde kendi adlarına konuştukları hissi yok.

ADORNO— Husserl ve Heidegger'e ilham vermiş olan şey en temelde argümana itimat etmemedir. Bunun şeytani etkisi, argümanın yürürlükten kaldırılmasının totoloji ve anlamsızlıkla sonuçlanmasıdır. Argümantasyonun formu "Evet, ama..."dır.

HORKHEIMER— Yine de, bu "Evet, ama..." meseleyle ilgili bir şeyleri görünür kılmaya hizmet eder.

ADORNO— Savunuculuğun kötü bir yanı var. – Argümantasyon, düşünme-kurallarının, ele alman şeye uygulanmasıdır. Sen aslında şunu kastediyorsun: İnsan bir şeyin neden kötü olduğunu açıklamak durumunda buluyorsa kendini, zaten mahvolmuş demektir. Ya da dönüp Mephistopheles'e geleceğiz yine: "Aklı hor gör, ilim-irfana tenezzül etme"; işte o zaman varoluşun kökenindeki güçleri keşfedersin.

HORKHEIMER— Amerika argümantasyonların ülkesidir.

ADORNO— Argümantasyon daima burjuvadır.

HORKHEIMER— Bizim lanetli görevimiz, düşünceyi doğru pratik ile evlendirmek.

Pratik Kavramı

(25 Mart, öğleden önce)

ADORNO— Asıl mesele teori ile pratiğin temelde nasıl bir ilişkiye sahip olduğu. Doğru teorinin doğru olanı istediğini söylemiştin. Bunu biraz daha ilerletebiliriz. Öncelikle, düşünmenin bizzat bir pratik biçimi olduğunu belirtmemiz gerekir; düşündüğüm zaman bir şey yapıyorumdur. En zihinsel faaliyet bile pratik bir unsur içerir.

HORKHEIMER— Buna tümüyle katılmıyorum.

ADORNO— Düşünme bir davranış biçimidir; tuhaf bir şekilde, insan faaliyetini içermeyen bir şey görünümüne bürünmüştür.

HORKHEIMER— Şu geliyor aklıma: Bir toplama işlemi yapmanın, bir müzik parçasını dinlemek ile aynı anlamda bir faaliyet olduğunu söyleyemezsin. Nasıl ki bir sandalyeyi bir yere itmekle sandalyeye oturmak arasında bir fark varsa, bu ikisi arasında da bir fark vardır. Dinlenme, bakma momenti teori tarafından.

ADORNO— Diğer taraftan, teorinin eylemden arınmış saf bir varlık olduğu iddiasının da yanıltıcı bir tarafı var.

HORKHEIMER— Teori ancak pratiğe hizmet ediyorsa gerçek anlamda teoridir. Sadece kendine yetme peşinde olan teori kötü teoridir. Sadece bir şeyleri ortaya çıkarmak için varsa, yine kötü teoridir.

ADORNO— İnsanlar bir radyonun yöneticisi veya milli eğitim bakanı olsaydım nasıl hareket ederdim diye sorduklarında hep aym duyguyla karşı karşıya geliyorum. Böyle bir konumda olsam, şaşkınlıktan ne yapacağımı bilemez hale geleceğimi kendime itiraf etmek zorunda kalıyorum. Muazzam derecede çok şey bildiğimizi, ama kategorik nedenlerden dolayı bilgimizi gerçek bir pratiğe dönüştürmemizin mümkün olmadığını hissetmemiz üzerine de kafa yormamız lazım.

HORKHEIMER— Bu bizi bir yere götürmez. Bir topluma iştirak ettiğiniz sürece, Marx'm başvurduğu anlamda pratik kavramına başvuramazsınız artık. İçinde bulunduğumuz durum, reformculuk meselesiyle hesaplaşmamızı gerektiriyor. Artık ortada bir parti yoksa, pratik ne anlama gelir? Ya reformculuk ya da tevekkülcülük anlamına gelmez mi?

ADORNO— Bizim pratik kavramımız Lazarsfeld'inkinden farklı.²² Bir olağanüstü hal için uygun bir kavramı koydular karşımıza hep.

HORKHEIMER— Komünist Parti de toplum içinde yerini aldığına göre, bizim pratikle kastettiğimiz şeyden vazgeçilmiş demektir. Pratik derken, dünyanın köklü bir değişikliğe ihtiyacı olduğu konusunda gerçekten de ne kadar ciddi olduğumuzu kastediyoruz. Hem düşüncede hem de eylemde böylesine kök-

22. Paul Lazarsfeld (1901-1976): Avusturya asıllı Amerikalı sosyolog. Amerikan Sosyoloji Derneği'nin 52. başkanı. Adorno, Lazarsfeld'in idaresi altında Princeton Radyo Araştırma Projesi'nde çalıştı; Adorno onu "araştırma teknisyeni" olarak tarif ederdi.

lü bir değişiklik gerekiyor. Pratik olan, başka olanda yatıyor; dünyanın başka bir dünya haline gelmesi gerekiyor. Düşünmek yerine başka bir şey yapmamız gerektiğini falan kastetmiyorum; daha ziyade, hem başka bir biçimde düşünmemiz hem de başka bir biçimde eylememiz gerektiğini söylüyorum. Bu pratik bizden sadece kendimizi öldürmemizi talep ediyor olmasın? Artık bir parti varolmasa bile bizim hâlâ burada olmamızın belli bir değeri var diyerek işe başlamamız gerekiyor belki de.

ADORNO— Ayrıca biz hiç de diğer insanlar kadar mutsuz değiliz.

HORKHEIMER— Ve mizacen de intihara çok uzağız.

ADORNO— Tam da bu istisnai statüsü nedeniyle, teori mutluluğun yerini tutuyor bir şekilde. Pratiğin getireceği mutluluğun, insanın bir sandalyeye çöküp düşünmesi dışında herhangi bir karşılığı yok günümüz dünyasında.

HORKHEIMER— Aristocu bir görüş bu.

ADORNO— Mutluluk sadece düşünceden ibaret olduğu, gerçek olmadığı ölçüde doğru değil bu; ama gündelik rutin alanının dışında kalan bu istisnai statüsü sayesinde bir anlamda mutluluğun yerini tutması bakımından doğru. Bu açıdan bakıldığında, düşünmekle kızarmış kaz yemek arasında çok da büyük bir fark yok, biri diğerinin yerini tutabilir.

HORKHEIMER— Ama kızarmış kaz yemekle teori yapmak da bir değil. Özgürlük, ne istiyorsanız onu yapmakta serbest olmanız demektir. Teorinin pratik karşısındaki ayrıcalıklı statüsünü meşrulaştıran, düşünmenin bize haz vermesi değil. Pratikle herhangi bir bağlantısı olmadığına, insana bir biçimde

keyif veren herhangi bir şeyden hiçbir farkı kalmaz düşünmenin. Tasvip ettiğimiz düşünmenin, tasvip etmediğimiz düşünmeden bir farkı var: Böyle bir düşünmenin gerçek dünyayla bağlantılı olması ve dünyaya bu perspektiften bakması gerekiyor, dünyanın nasıl değiştirilebileceğiyle ilgili olması gerekiyor. Teori ve pratik hakkında yazacaksak, meselenin bu yanını iyice açıklığa kavuşturmamız lazım. Bazen, pratik derken, düşündüğümüz ve yaptığımız her şeyin, "başka olan" ile bağlantılı olması gerektiğini kastediyoruz. Bazen de, düşünmekle yapmak arasındaki fark neyse onu. Düşündüğümüz ve yaptığımız her şeyin bahsettiğimiz ilk pratik kavramına uygun olması gerekiyor. Diğer taraftan, sen, nasıl başlayacağımızı sorarak düşünceyi belli imkânlardan mahrum bıraktığımız fikrine karşı çıkıyorsun.

Ütopyacılığa Hayır

(25 Mart, öğleden sonra)

HORKHEIMER— Burjuva arzuları metafizikle yaldızladığımız sanılmamalı. "Başka olan" dediğimiz şeyin ideolojik bir projeksiyondan başka bir şey olmadığı şeklinde bir itiraz yöneltilebilir. Toplumsal çıkarlar bakımından arzu edilir görünen ne varsa, "başka olan" statüsü kazanır ve tüm dünya tarihinin karşısına yerleştirilir.

ADORNO— Marx ve Hegel'in bize soyut ideallerin bulunmadığını, ideal olanın daima bir sonraki adımda yattığını; bütünü doğrudan değil de ancak dolaylı olarak, bir sonraki adım sayesinde kavranabileceğini, yani yapmakta olduğumuz şeyin diyalektik-öncesi, diyalektiğin dışına doğru bir sıçrama olduğunu öğrettiği söylenebilir. Böyle bir itiraza karşılık, asıl bu itirazın kendisinin soyut olduğunu söyleyebilirim. Henüz bir bütünlük haline gelip kapanmamış bir dünya için geçerlidir bu itiraz. Ama her şeyin kapsandığı ve dünyanın görülebildiği kadarıyla bir bütün oluşturduğu günümüzde, "başka olan" fikrinin tam zamanıdır. Her zaman bir özgürlük momentu de barındıran diyalektiğin bugün artık sonunun geldiğini, çünkü onun dışında başka hiçbir şeyin kalmadığını bile söyleyebiliriz neredeyse. Hegel ve Marx'ın ütopyacılık dediği şey mevcut ta-

rihsel durum karşısında köhne kalmaktadır. Çünkü üretim güçlerinin geldiği aşama kıtlığı ortadan kaldırmamıza olanak verecek düzeyde, bütün dünya tek bir felaket ve yanılığ bağlamı içinde kaynaşmış durumda; dolayısıyla, kurtuluş sadece bizi bu bütünlüğün dışına taşıyacak itkilerde yatıyor.

HORKHEIMER— Ütopyacılığa geri dönüş bu.

ADORNO— Ütopyacılığın eleştirisi, teknolojinin henüz yeteri kadar ilerlemediği fikrine dayanır. Ama bugün bunu kimse iddia edemez artık. Bugün üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasında sâfi çelişki söz konusu.

HORKHEIMER— Marx da bunu iddia ediyordu zaten.

ADORNO— Ama o zamanlar durum böyle değildi muhtemelen.

HORKHEIMER— Neden bir burjuva idealine geri dönmemiz gereksin ki?

ADORNO— Bizim hazzetmediğimiz şeylerin, burjuvalar açısından üretim tarzının refleksiyon biçimleri olduğunu gösterebiliriz.

HORKHEIMER— Marx sadece köhnediğini düşündüğü şeylere karşıydı, buna karşılık biz Romantiğiz.

ADORNO— Marx televizyonu ve motosikleti ideoloji olarak görürdü.

HORKHEIMER— "Başka"yı tanımlarken başvurduğumuz her şeyin ideolojik bir tarafının olduğu iddiasına itirazım var. Sürekli çabalamayı gerektirmeyen bir hayat, yeterli yemek, sabahın köründen gece yarısına kadar çalışmamak; bunların hepsi hayvani şeyler değil mi? İnsanın doğasına yöneltilecek şiddeti önlemek? Marx'ta teori ile pratik arasındaki ilişki nedir?

ADORNO— Zamanı gelmiş olan şey tüm bir tarihöncesine işaret eder. Tarihöncesi kavramı soyut bir ütopya unsuru da içeriyor.

HORKHEIMER— Marx sınıfların ortadan kaldırılması gerektiğini, çünkü bunun zamanının geldiğini, üretim güçlerinin artık yeterince güçlü olduğunu söylüyor.

ADORNO— Tarihin seyrine devam etmesine müsaade eder ve yalnızca birazcık hızlandırırsak, insanlığın felaketiyle sonuçlanır.

HORKHEIMER— Bu durum karşısında sosyalizmi getirmek dışında hiçbir şey yapılamaz.

ADORNO— Biz de bunu söylüyoruz.

HORKHEIMER— Eğer insan her şeyi bunların nasıl olmasını istediği tahayyülüne göre ölçme fikrine dönüp durursa, ütopya kavramına, yani nihayetinde eyleme götürmeyen bir kavrama varır. Rusya'ya, Amerika'ya karşı nasıl bir tavır takınacağımızı anlatmayan bir teorinin kime ne faydası var? Gerçeklik, tarihsel gerçekliğin halihazırda varolan somut gelişmeleri içinde gerçekleşme imkânı olduğu kanıtlanabilen bir kriterle ölçülmesi.

ADORNO— Bir sığınmakta mülteci hamiliği yapmamızı isteyen Ehmann'ın talebinin muazzam bir şekilde büyütülmesi değil mi bu? İnsan doğru olanı yapmalı.

HORKHEIMER— İnsanlar bizden bazen iyi bazen de kötü şeyler isterler, bunun altında da bize gerçekten yardım edebilecek kişinin entelektüel olması gerektiği inancı yatar. İnsan "sadece düşünüyorum," diyemez.

ADORNO— Bir taraftan, teori bize belirli bir güç birliği dahilinde komünizmi tesis etmek için ne yapılabileceğini söylemek üzere var. Diğer taraftan, bugün düşünmeyi gevezeliğe çeviren, tam da böyle alternatifler düşünme baskısı. Bu bir çatışkı.

HORKHEIMER— Bu çatışkıyı soyut bir biçimde olumsuzlayamazsın. Bu baskı düşünceyi sakatlıyor, o yüzden ben de hem baskıyı hem de düşünceyi lanetliyorum, diyemezsin. Yoksa ellerinizi politikadan çekin, profesörlüğünüzü yapın da demen gerekir. O zaman da stoacıardan farkımız kalmaz. Düşünmek yegâne mutluluk haline gelir.

ADORNO— Düşünmenin hazzı tavsiye edilebilir bir şey değil.

HORKHEIMER— Belki de hiç sakınmadan şunu söylemeliyiz: Marx gibi makale yazmak bugün artık anlamsızdır. Tarihsel süreçte her şeyin bir kere daha tepetaklak olabileceği bir ânın gelebileceğine inanıyoruz elbette. Ama bugün, yenilgiyi kabul etmek zorundayız. Kaderciler olduğumuz için değil, içinde bulunduğumuz durum yüzünden: Yapabileceğimiz bir şey yok. Bunu bir teoriye dönüştüremeyiz, ama temelde bir değişim yaratamadığımızı söylemek zorundayız. Böyle bir şey hâlâ söz konusu olmuş gibi yapamayız.

ADORNO— Bir taraftan, değişimin söz konusu olacağı bir ânın geleceğine inandığımızı söyledin. Diğer taraftan, bunun dile getirmenin aptalca bir tarafı var. Bunun bir gün söz konusu olabileceği fikri Marksizmle bağdaşmıyor.

HORKHEIMER— Birisi çıkıp da günün birinde her şeyin yoluna gireceğini söylese, içim pek de rahatlamaz. Çünkü katledilen yirmi milyon Çinli artık ölü ve bizi Marksizmden ayıran şey de burada yatıyor. Günün birinde her şeyin yoluna girecek ol-

ması, o zamana kadar gerçekleşmiş olan onca kötü şeyi kabullenmemizi sağlayamaz. Nihayetinde, devrim doğrudan gündeme oturmadığı sürece, Marksizm esas olarak mümkün değildir. Eğer bu doğruysa, o zaman bu ütopya artık toplumsal bir ütopya değil demektir ve bu durumda Marx'la aramızdaki karşıtlık iyice derinleşecektir.

ADORNO— Öyleyse ütopya metafiziktir.

HORKHEIMER— Metafizik değil, çok daha dolaysız bir şey. Yazdığımız her şeyin içinden pratiğin ışığı sızmalı; tuhaf bir bekleme süreci, ama olup biten bunca şeyi haklı çıkarması mümkün değil; kendi varoluş biçimimizi, ne düşünüyorsak onun ölçüsü olarak görmek zorundayız.

ADORNO— Aslında her şeyi yeni baştan düşünmek gerekmiyor mu? Mevcut duruma uygun bir manifesto yazmak. Marx'ın zamanında toplumun içkinliğinin totalleştiği henüz görüle-miyordu. Yani, bir taraftan, insanın yapması gereken neredeyse tek şey kabuğunu soyup atmak; diğer taraftan, kimse başka bir dünya istemiyor.

HORKHEIMER— Yine de hâlâ nefes alabildiğimiz bir dönemdeyiz. Teoriyi tartışırken bu noktayı dışarıda bırakamayız. Politika yapamıyoruz, yine de ağzımızdan çıkan her şey politik. Komünist Parti'nin liberal cumhuriyetçilerden zerre üstün olmadığını söylememiz lazım. Yeni örgütlenmelerin mümkün olduğu iddiası Troçkist biraz.

ADORNO— Asıl önemli olan devrimdir demek, sanatın varolduğu gerçeğini önemsizleştirmez.

HORKHEIMER— Sanat kastettiğimiz şeyden farklı bir şey değil aslında, ama bu şeyi açıkça ifade etmemiz gerek.

ADORNO— Bu mesele karşısında kayıtsız kalamayız.

HORKHEIMER— Picasso'nun rahatça sessiz kalabileceği meseleleri açıkça ortaya koymamız lazım. İnsanın niçin hem komünist olup hem de Rusları hor görebileceği, konumumuzdan açıkça anlaşılmalı.

ADORNO— Adenauer'e karşı olmalıyız.

HORKHEIMER— Ama bu ancak Batı'da yaşamayı mümkün kılan sebepleri sıralayabildiğimiz sürece doğrudur. Yeniden sosyalist bir partinin kurulması için bir çağrı.

ADORNO— Tam anlamıyla Leninist bir manifesto.

HORKHEIMER— O zaman da böyle bir manifestonun Rusya'da ortaya çıkamayacağını, ABD'de ve Almanya'da hiçbir kıymetinin olmayacağını, en iyi ihtimalle Fransa ve İtalya'da bir ölçüde başarılı olacağım söyleyenler çıkabilir. Kimseyi bir şeye çağırmıyoruz.

ADORNO— Pratik rasyonel olarak yönlendirilmiş bir faaliyet tir ki nihayetinde bu da tekrar teoriye çıkar. Pratiği teoriye sevk eden kendi kanunlarıdır.

HORKHEIMER— Teori, tabiri caizse, insanlığın aletlerinden biridir.

ADORNO— Yani teoriyle pratik birbirinden ayrılamaz.

HORKHEIMER— Konformizm bu.

ADORNO— Bir davranış biçiminin pratik olması için, düşünmem gerekir. Düşünme diye bir kavrama sahipsem, pratik kavramı teori kavramını barındırıyor demektir. Bunlar aynı anda hem birbirinden ayrı hem de birbirinden ayrılamaz momentler.

HORKHEIMER— Teori eylemin amacını düşünmektir; ne için sorusunun cevabını bilmelidir.

ADORNO— Teori pratiğin salt bir aracı olmaktan daha fazlasıdır, çünkü kendi üzerine düşünür ve böylece de kendi kesinliğiyle saf teori olmaktan çıkar.

HORKHEIMER— Bunu ancak doğru pratiği hedefleyerek başabilir.

ADORNO— Teolojik anlamda bir nesneye /konuya yönelik olduğu zamanlarda, tefekkürün bir manası vardı. Komünist bir teorinin aslında bir saçmalık, artık varolmayan bir şeyin saf gözlemlenmesi olduğunu söyleyerek karşı çıkıyorsun hep teoriye. Teori kavramı, genel aydınlanma kavramı aracılığıyla kendi kendisini çürüttü. Teori kavramının arkaik bir tarafı var.

HORKHEIMER— Marx algıladıklarımızın fikirler değil, iki anlamda insan pratiğinin ürünleri olduğunu söylerdi. Birincisi, dikkatimizin daima ihtiyacımız olan şey tarafından yönlendirilmesi anlamında; ikincisi, bilimsel araçlarımızla üretmeyi henüz beceremediğimiz için, bazı şeyleri nominalist olarak çözülemez addetmemiz anlamında.

ADORNO— İnsanların doğadan kaçıp çıkmış olması son derece önemli. Hayvanlar dünyası ilk kez bugün bir monopol altında insanlar için yemiden üretiliyor, her şey kapandı. İnsan türünün biyolojik sıçrayışı tekrar geri alınıyor.

Politik Olanın Çatışkısı

(30 Mart)

HORKHEIMER— Artık ortada bir parti yoksa, teoriyle pratik arasındaki ilişki nedir diye sormuştuk. Ortada bir parti olmadığı için, teori yaparken iki anlamda belirsizliğe düşeriz. Birincisi, teoride üretilenlerin Marx'la, en ileri sınıf bilinciyle artık ortak hiçbir yanı yok; düşüncelerimiz proletaryanın bir işlevi değil. Dolayısıyla ikincisi ise, teori adeta depolamak için yapılmış gibi görünüyor.

ADORNO— En iyi ihtimalle şişeye konup atılan bir mektup olarak.²³

HORKHEIMER— Depolamak: Teorinin işe yarayacağı bir gün gene gelir belki. Pratikte hiçbir bağlantısı kalmayan teori, sanattır. Saf inşa olarak mı felsefe yapıyoruz? – İşte bu soruya cevap vermemiz lazım.

ADORNO— Depolamak ile inşa arasında bir seçim yapma hakkım olsaydı, inşayı tercih ederdim; eğlenceli olduğu için, fikirler düşünmek daha kıymetli geliyor bana.

23. Eleştirel Teori'nin alıcısının belirsizliğiyle ilgili bu meşhur metafor yazılı olarak muhtemelen ilk kez Horkheimer'in Salka Viertel'e yazdığı 29.6.1940 tarihli mektupta kullanıldı (*Gesammelte Schriften*, Cilt 16 içinde, s. 726).

HORKHEIMER— 1. Tez: İnşa olarak fikirler ile fikir depolamak arasında tercih.

ADORNO— Tek bir noktayı bile belirsiz bırakmamak için, kendimizi olabildiğince dobra bir şekilde ifade etmeliyiz.

HORKHEIMER— Teorimiz pratiğe artık doğrudan hizmet etmese, pratikle arasındaki bağ tamamen karanlık olsa da, öyle veya böyle pratiğe yine de hizmet edeceğini söyleyebiliriz. Düşünce çok ciddi bir anlamda yönünü kaybetti. Felsefe bu bakımdan sanattan ayrılıyor. Felsefi bir bağlamda dünyanın adaletsizliğinden ve yalancılığından bahsederken, dünya adaletsiz ve yalancı olmadığını, çünkü başka bir alternatifi bulunmadığım, sadece elinden geleni yaptığını söylerse, teoriyle ilgili bir sorun var demektir. Haklı olarak, teorinin bir anlamının olmasını bekleriz. Halbuki müziği sadece dinleriz. Teori, bir direniş, bir karşı koyma olarak teori kendinden bihaber olamaz. Senin düşünme biçimin de oldukça pratik yönelimli.

ADORNO— Dünya bugün olduğu gibi kaldığı sürece her şeyin yanlış olacağını biliyorum.

HORKHEIMER— O zaman, sırf bunu söylemenin bile birçok şeyin olduğu anlamına geldiğini de söylersin. Ama bence çok daha fazla şeyin olması, vahşetin artık gerekli olmadığı bir yolun gösterilmesi gerekiyor. Senin bakış açma göre, bunu söylediğimizde, teori işini yapmış demektir. Bence Marksizmin bir şeyin kötü olduğunu söylemekle yetinmeyen tarafını korumamız lazım. Asılma bakılırsa, Fransız karşı-devriminin, celtatlık mesleğine hâlâ ihtiyaç olduğunu, çünkü aksi takdirde işlerin daha da kötüleşeceğini savunan bakış açısıyla mücadele etmemiz gerekiyor hâlâ.

ADORNO— Teoriyle pratik arasındaki ilişkide, canımı en çok sıkan şey aslında çok bariz bir şey; yani Rusların yazdığı her şeyin ideolojiye, hamlığa, düpedüz saçmalığa kaydığını; kültürün zırvalık olduğunu, Marx'ın ve Engels'in geçtiği topraklarda barbarlığın bir ölçüde yeniden yükselişini deneyimlemek. Rusların düşüncesi, en ileri düzeydeki burjuva bilincinden daha fazla şeyleşmiş durumda. Marx'a, Engels'e ve Lenin'e sadık kalan, ama aynı zamanda da kültürün en ileri biçiminin gerisine düşmeyen bir teori geliştirmeyi istemişimdir hep.

HORKHEIMER— Bunu kim istemez ki? Kültürü korumak istiyorsun, ama gaddarlık ve barbarlık da kaçınılmaz olarak bu kültürün bir parçası. Don Kişot'unkine benziyor senin tavrın biraz. Sana uymayan ne varsa çıkarıp atmak istiyorsun; sanki mevcut durumda bu kültürü nefret ettiğimiz adaletsizlikten başka bir şey ile ilişkilendirmek mümkünmüş gibi.

ADORNO— Bu kültürü gaddarca eleştirmek, yaptığımız şeyin bir parçası.

HORKHEIMER— Salt kültür eleştirisinin o kadar da önemli olduğunu düşünmüyorum. Amerikalının biri çıkıp da gerçekten ne istiyorsunuz, biz sizden daha iyi insanlarız, işleri yoluna koyup barbarlığa son vermek istiyoruz diyebilir bize. Bununla hesaplaşmamız lazım. Pratiğin nesini reddediyorsun, biliyor musun? Reçetesini. Teori bir reçete olmamalı, ama buna benzer bir şeyle hiçbir ilgisi kalmadığında da...

ADORNO— Kendi kendini olumsuzlar. Bir fikir çok somut olduğunda, ben itiraz ediyorum; çok soyut olunca da sen itiraz ediyorsun. Marx ve Engels *Komünist Manifesto*'yu yazarken de ortada bir parti falan yoktu. İlle de halihazırda var olan bir şeyle ilişki kurmak gerekmiyor her zaman.

HORKHEIMER— Devrimci olmayan bir durumda devrimci yazılar yazıyor ve kültürün pozitif veçheleriyle ilgilenmiyorsan, yazdığın her şey umutsuz bir görünüm alır.

ADORNO— Ama Marx hiç de umutsuz görünmüyordu.

HORKHEIMER— Marx'ın sekter bir tarafı yoktu. Bu toplumda yaşadığımızı ve bu toplumun bir parçası olduğumuzu inkâr eden tek bir sözcük bile yazmamalıyız.

ADORNO— Hepimiz bu eleştirdiğimiz kültürle sürdürüyoruz hayatımızı.

HORKHEIMER— Ben toplumu kastediyorum.

ADORNO— Bu kültürün barbarlığını ancak barbarca araçlarla alt edebileceğimizi söyledin. Bu araçlar amaçlarına karşı kayıtsız mı o zaman? Başka bir deyişle, geleneksel Marksist yazma üslubuyla yazarsam, gerçekten de barbarlığa karşı olabilir miyim?

HORKHEIMER— Karl Kraus da bir bakıma barbar.

ADORNO— Kendimizi öyle ifade etmeliyiz ki dünyayı nasıl değiştirmek gerektiği açıkça anlaşılabilir. Okurun değiştirme fikrine yönelmesi zorunlu değil ama dünyanın değiştirilebileceğinin tahayyül edilebileceğini açıkça görebilmesi lazım.

HORKHEIMER— 2. Tez: Bugün bizim söylediklerimiz, zımnen ahlakta veya Hıristiyanlıkta da var. İnsan Batı dünyasındaki gibi bir bolluğa sahipse, hiçbir şeyi olmayanlarla paylaşması gerekir.

ADORNO— Aslında sorun sadece ideolojiden kaynaklanıyor. Esasında bilinci değiştirmek, bireylerin zihinlerindeki yanılğı

bağlamını ortadan kaldırmak gerekiyor. İşte o zaman her şey yoluna girer.

HORKHEIMER— Sadece bilinç bağlamı meselesi değil bu. Bolluk içinde olanlar ellerindekini diğerlerine verseydi, nihayetinde diğerleri tarafından alt edilirdi. İnsanlar vahşetten geçiyor. Et yemekle de alakalı bir şey bu. Sen yazmıştın: "Dilenci kapıya hücum ediyor"²⁴ – içinde yaşadığımız kültür bu işte.

ADORNO— Teori zaten pratiktir. Pratik de teori önkoşuluna dayanır. Bugün her şey pratik sayılıyor, ama ortada bir pratik kavramı yok. Devrimci bir durumda yaşamıyoruz ve işin aslı, durum her zamankinden daha kötü. Asıl dehşet de bu işte: İlk defa, artık daha iyisini tahayyül edemediğimiz bir dünyada yaşıyoruz.

HORKHEIMER— Artık bir parti yok.

ADORNO— Sol bir sosyalist parti kurmaya yönelik herhangi bir çağrı söz konusu değil. Böyle bir parti ya Komünist Parti'nin peşinden sürüklenirdi ya da Sosyal Demokrat Parti'nin veya İşçi Partisi'nin kaderini paylaşırdı. Bir partinin olmaması politik bir sorun değil.

HORKHEIMER— Politikanın doğru olanı yerine getirmekten daha önce hiç olmadığı kadar uzak olduğu an, aynı zamanda politikanın artık güncel olmadığı andır.

ADORNO— Kimin konuştuğu meselesi.

HORKHEIMER— Bugünkü politik durumun başka zamanlardan daha kötü olduğu söylenebilir mi? Bunun için daha kötü

24. Adorno'nun yazdığı *Der Schatz des Indianer-Joe* adlı müzikalden bir şarkı sözü (Frankfurt 1979, s. 33–34)

demek az kalır. İkimizi birleştiren ve diğer insanlardan ayıran şey, şunu söylemeye dilimizin varmaması: Çin'de yirmi milyon insan katledildi, ama yakında açlık diye bir şey kalmayacak. Biz pratiği değil, buyurmayı reddediyoruz. Hâlâ yaşayabildiğimiz için, bir şeyler yapmakla yükümlüüz.

Bireycilik

(31 Mart)

HORKHEIMER— Biz insanların ince farklılıklara sahip olması gerektiğini düşünüyoruz, Marx'ta ise sosyalizm insanların hepsinin eşit olmasını amaçlar.

ADORNO— Marx fazla iyi niyetliydi, muhtemelen insanların esasen özünde aynı olduğunu ve öyle kalacaklarını farz ediyordu naifçe. İnsanın kötücül ikinci doğası bir kez bertaraf edildi mi, her şey iyi olacaktı. Öznellikle ilgilenmiyordu, öz-nellik meselesini enine boyuna bilmeye çalışmıyordu. İnsanın en derin noktasına kadar toplumun ürünü olduğunu, bir muhit teorisi olarak görerek reddediyordu. Bunu ilk kez Lenin ifade etmişti.

Dinamik ile Statik İlişkisinin Tarihsel Değişimi

(2 Nisan)

ADORNO— Dinamik-statik karşıtlığı esas farkı anlatmaya yetmez. Burjuva çoktan beri dinamik hale gelmiştir.²⁵

25. Adorno'nun burada oldukça kısa ve öz ifade edilen düşüncelerinin ayrıntıları için bkz. "Über Statik und Dynamik als soziologische Kategorien", *Gesammelte Schriften*, Cilt 8 içinde, Suhrkamp, Hessen, 1972, s. 217-37.

Theodor W. Adorno, Max Horkheimer

Teori ve Pratik Üzerine

Adorno ile Horkheimer 1956 baharında üç hafta boyunca bir tartışma yaptılar ve bu tartışmayı Komünist Manifesto'nun güncel bir versiyonunu üretme niyetiyle teybe kaydettiler. İki filozof eserlerinin teori-pratik ilişkisi, emek, boş zaman, tahakküm, özgürlük gibi temel temaları üzerine, tutarlılık ve temellendirme kaygısı gözetmeksizin siyasi dozu yüksek serbest doğaçlamalar yapıyorlar.

Soğuk Savaş'ın gemi aziya aldığı bir dönemde Eleştirel Teori eleştireliliğini ne ölçüde koruyabilmişti? Siyaseten etkisizliğin içselleştirilmesi düşünceye nasıl bir etkide bulunur? Teorik mülahazalar düzeyinden reel siyasetin dolambaçlarına "indiklerinde", yüksek teori kozasından çıktıklarında, iki düşünür, dünyanın gidişatı hakkında ne ölçüde anlamlı fikirler üretebiliyorlar? Entelektüel bir keyifle, bazen üzüntüyle, yer yer de sinirlenerek okuyacağınız bu küçük kitap, bu sorular hakkında ciddi bir düşünmeye vesile oluyor.

Metis Edebiyatdışı

ISBN-13: 978-975-342-899-6

Metis Yayınları
www.metiskitap.com